

RUS TILINEN QARAQALPAQ TILINE KIRGEN ÁSKERİY SÓZLER

Bekbosimova Gauxar

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

ANNOTACIYA: *Bul maqalada qaraqalpaq tili áskeriy leksikasına ilim-pánniń rawajlanıwı menen rus tilinen kirip kelgen sózler úyrenilgen. Bunda dáwirlerge bólingen halda har dáwirdiń social turmısına baylanıslı jańadan kirip kelgen sózler sóz etilgen.*

GILT SÓZLER: *kalkalaw, fonetikalıq ózgeris, rus tili arqalı ózlesken sózler.*

Jańa dáwirden keyin qaraqalpaq tiliniń leksikasında kóplegen siyasıy-jámıyetlik, ilimiy-texnikalıq terminler kalka uıslı arqalı júzege keldi.

Qaraqalpaq tiliniń áskeriy leksikasınıń sırtqı derekler tiykarında jańa sózler menen tolısıwında rus tiliniń ornı girewli. Haqıyqatında da, rus tilinen kirip kelgen áskeriy atamalar Qurallı kúshlerimiz xızmetkerleri tilinde de, xalıq tilinde de sol halatında qollanıladı hám bul sózler qaraqalpaq tiliniń áskeriy leksikasında kólemli orındı iyeleydi.

Til baylıǵı jaǵınan rus tili dúnyadaǵı eń bay tillerden biri. Qaraqalpaq tiliniń áskeriy leksikası quramında rus hám rus tili arqalı basqa tillerden awısqań sózlerdiń tilimizde payda bolıwın tiykarınan eki dáwirge bólip izertlewge boladı. I dáwir-qaraqalpaqlardıń Rossiya qol astına ótkennen keyin Oktyabr revolyuciyasına shekemgi dáwir. Bul dáwirde ózlestirilgen áskeriy sózlerge: ápiser-oficer, wayinniy-vaenniy, fáweská-povestka, axran-oxrana hám taǵı basqa sózler kiredi. Bul sózler XVIII-XIX-XX ásirlerde jazılǵan qaraqalpaqlardıń yuridikalıq xarakterdegi leksikasında ushırasadı. [5:111] Kórinip turǵanıday birinshi dáwirdegi ózlestirilgen sózlerdiń bári fonetikalıq ózgeriske ushıraǵan.

Tilshi ilimpaz G. Dosjanova qaraqalpaq tiline rus tilinen kirgen sózler haqqında óziniń avtorlıq monografiyasında: “Hár qanday tildiń leksikasında basqa tillerden kirip kelgen sózler sol xalıqtıń ekonomikalıq, siyasıy hám mádeniy turmısı menen tıǵız baylanıslı boladı. XIX ásirde aqırında qaraqalpaq xalqınıń turmısında rus tili arqalı kóplegen sózler kirip kele basladı. Olar awızeki sóylew jolı menen kirip kelgenlikten fonetikalıq ózgerislerge ushırap ayılǵan hám jazılǵan,”-dep kórsetedi. [4:49]

II dáwir sovet vlastı jıllarınan baslanadı. Óz dáwirinde úlken dábebege iye bolǵan Oktyabr socialistik revolyuciyası, usı revolyuciya jeńisi ushın bolǵan qan

tógispe sawashlar, bul urislarda qollanılğan biziñ xalqımızğa burın tanıs bolmağan áskeriy qural-jaraq, áskeriy dáreje atamaları qaraqalpaq tilinde kóplep áskeriy sózlerdiñ payda bolıwına tiykar saldı.

Ullı watandarlıq urıs jıllarında tilimizge kirip kelgen qural-jaraq atamaları esabınan qaraqalpaq tili áskeriy leksikası jáne de bayıp bardı. Rus tilinen kirip kelgen áskeriy atamalar ishinde qural-jaraq atamaları, áskeriy injinerlik, áskeriy háreket atamaları, hár túrli dáreje-ataqlar, kiyim-kenshek atamaları, áskeriy transport atamaları tilimizge kirip keldi.

Rus tilinen ózlestirilgen atamalardı *starshina, komandir, granata, okop, vintovka, granatomet, minomet, pistolet, pushka, vzvod, polk, bronemashina, bronepoezd, gidrosamolyot, lyotchik, oxrana* t.b atamalar kiredi. Bul keltirilgen mısallar ilim-pán jetiskenliklerine baylanıslı qaraqalpaq tili leksikasına kirip kelgen sózler esaplanadı. J.Vandriestiñ sózi menen aytqanda, “sózler ózleri ańlatatuğın zatlarıñ izinen ketedi”. [2:213]

A.Saburova rus tilindegi –ый/ая affiksleri qaraqalpaq tilindegi –ı, li affiksi menen ańlatıladı, -dep kórsetedi. Bul qağıydağa qaraqalpaq tiliniñ áskeriy leksikasında da mısallardı ushıratıwğa boladı: броновый машина-bronlı mashina t.b. Belgili tyurkolog N.A.Baskakov qaraqalpaq tiline rus sózleriniñ kirip keliwine Xiywa xanlıǵınıñ Rossiya tárepinen baǵındırılıp, tiykarınan qaraqalpaqlar jasaytuğın jerlerdiñ Rossiya qol astına ótken dáwirinen baslanatuğınlıǵın, al kópshilik rus hám rus tili arqalı Hind-evropa sózlerdiñ ózlestiriliwi Ullı oktyabr socialistlik revolyuciyasınan sońǵı dáwirge tuwra keletuğınlıǵın kórsetedi.[1:72] Buǵan biziñ qaraqalpaq tiliniñ áskeriy leksikası boyınsha júrgizilgen izertlewlerimiz dálil bola aladı. Qaraqalpaq tiliniñ áskeriy leksikasında rus hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen sózler búgingi kúnde de keń qollanılmaqta.

Rus tili arqalı ózlesken áskeriy atamalarıñ kópshiligi XX ásirdeń ortalarına hám sońǵı jıllarına tuwra keledi. Bul sózler semantikalıq jaqtan rus tilindegi mánisin tolıq saqlawı menen sıpatlanadı. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniñ leksikasın bayıtıw menen birge Qurallı kúshlerde keń qollanılatuğınlıǵı menen de belgili. Kórkem shıǵarmanıñ tásirililigin támiynlewde, sóylew tilinde rus tilinen ózlestirilgen áskeriy atamalarınan awıspalı mánide de paydalanıladı. Olardıñ kópshiligi qosımtalar qosılıw hám túpkilikli túrkiy sózler menen dizbeklesip kelip jaña sózlerdiñ jasalıwına da sebepshi boladı. Qaraqalpaq tilinde rus tilinen ózlestirilgen ayırım atamalar qaraqalpaqsha sáykes ekvivalenti menen de aytıladı.

Waqıttıñ ótiwi menen házirgi siyasat, jámiyetimizde bolıp atırǵan ózgerisler, hár bir respublikanıñ óz armiyasına iye bolıwı tilimizdiñ sózlik quramında, sonıñ ishinde áskeriy leksikada jaña atamaları payda etiwı sózsiz. Nátiyjede qaraqalpaq tiliniñ óz sózlik qatlamına tiyisli sózler, sonday-aq túrkiy tillerine ortaqlı bolǵan jaña áskeriy

atamalar rus hám hind-evropa tillerinen kirgen sózlerdiń qollanıw órisin sheklewi múmkin. Qaraqalpaq tiliniń áskeriy leksikasınıń tiykarın ulıwma turkey tillerine ortaq sózler, túrkiy hám mongol tillerine ortaq sózler, qaraqalpaq tiliniń óz sózlik qatlamında payda bolǵan sózler toparı quraydı. Sonday-aq arab hám iran , rus hám rus tili arqalı basqa hind-evropa tillerinen ózlestirilgen sózler toparı qaraqalpaq tiliniń áskeriy leksikasınıń quramında belgili ornı iyeleydi.[3:54]

Solay etip, qaraqalpaq tiliniń áskeriy leksikasınıń quramındaǵı áskeriy sózler shıǵısı jaǵınan hár qıylı. Áskeriy leksika kóplegen ásirlerdiń jemisi bolıp, túrli táriyxıy dáwirlerde jańa sózler menen tolısıp qalıplesken. Kalkalanǵan sózlerdiń sociolingvistikalıq tárepi sol leksikalıq birliktiń qaraqalpaq tili sistemasındaǵı ornın belgileydi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. –Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. -М., 1962, 72с.
2. Вандриес Ж. Язык.-М. 1937,-С. 213.
3. Даўлетова У. Қарақалпақ тилиндеги әскерий лексика. Кон. Дис. -Нөкис 1994. 54-б.
4. Dosjanova G. Qaraqalpaq tilinde úy buyımları atamalarınıń semantikalıq hám morfologiyalıq ózgeshelikleri (monografiya) . -Nókis, «Iimpaz», 2021, 49-b.
5. Хамидов Х. Ески карақалпақ тилиниң жазба естеликтери. -Нөкис. 1985, 105-111-б.
6. Atabaeva, G. (2022). K. KARIMOVTIŃ «AGABIY» ROMANINDA GÓNERGEN SÓZLERDIŃ QOLLANILIWI. *Research and education*, 1(8), 10-15.
7. Gózzal, A. (2022). Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerde aralas qollanıǵan sanlıqlar. *Talqın va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*, 1(16), 147-150.
8. Gozzal, A. (2023). THE USE OF ARCHAIC WORDS IN THE NOVEL "AGABIY" BY K. KARIMOV. *American Journal of Pedagogical and Educational Research*, 8, 65-67.